

Juliusz Sikorski

## MAJĄTEK KOŚCIELNY W GORZOWIE WIELKOPOLSKIM PRZED 1945 ROKIEM

Miasto Gorzów Wlkp., do 1945 r. Landsberg an der Warthe, zostało założone 2 lipca 1257 r. na prawie magdeburskim. Punktem zwrotnym w życiu religijnym katolickiego dotychczas Gorzowa był dzień 1 listopada 1537 r., kiedy to w całej Nowej Marchii, a więc i w Landsbergu, zaprowadzono luteranizm. Od tego momentu możemy mówić o kształtowaniu się „mozaiki wyznaniowej” w mieście. W pierwszej połowie XX stulecia mamy w Gorzowie do czynienia z kilkoma gminami wyznaniowymi, wśród których najliczniejszą grupę stanowiły parafie i gminy protestanckie. Katolicy i Żydzi, druga i trzecia pod względem liczebności społeczności wyznaniowe Gorzowa, stanowili w owym czasie niespełna 10% ludności miasta<sup>1</sup>.

Powstało kilka ciekawych publikacji dotyczących gorzowskich kościołów i parafii, wśród których szczególnie miejsce zajmuje praca Jerzego Zysnarskiego<sup>2</sup>. Autor zawarł w niej informacje dotyczące kościołów pojawiających się w 740-letniej historii miasta, kładąc głównie nacisk na dzieje parafii związanych z gorzowskimi świątyniami, poczynając od powstania pierwszego kościoła farnego, a na czasach nam współczesnych kończąc. Uwagę zwraca także seria artykułów *Świątynie Gorzowa* autorstwa Zdzisława Linkowskiego<sup>3</sup>, dostarczająca ciekawych opisów architektonicznych gorzowskich świątyń. Niezbędnej faktografii z dziejów miasta oraz danych statystycznych dotyczących liczebności ludności poszczególnych gmin wyznaniowych, uzupełnionych przez leksykon gmin prowincji Brandenburg<sup>4</sup>,

<sup>1</sup> W 1925 r. struktura wyznaniowa Gorzowa przedstawiała się następująco: 37 550 ewangelików, 3681 katolików, 496 Żydów oraz 1512 członków pomniejszych sekt lub osob niewierzących (*Gemeindelexikon für den Freistaat Preußen*, t. III, *Provinz Brandenburg*, Berlin 1932, s. 43).

<sup>2</sup> J. Z y s n a r s k i, *Dzieje gorzowskich kościołów i parafii*, [w:] *Gorzów 1945-1990*, red. S. Cieśla, Gorzów Wlkp. 1990, s. 105-128.

<sup>3</sup> Z. L i n k o w s k i, *Świątynie Gorzowa. Przygody z historią*, „Gorzowska Gazeta Nowa” 1991, nr 101, s. 7, nr 110, s. 7, nr 115, s. 7.

<sup>4</sup> *Gemeindelexikon für den Freistaat...*, s. 43.

przynosi kronika rady miejskiego G. Radeke<sup>5</sup>. Przy opracowaniu tematu cenna okazała się także wiedza landsberskiego historyka i nauczyciela Otto Kaplicka zawarta w wydanej w 1935 r. monografii miasta<sup>6</sup>. Ze zrozumiałych względów zabrakło w niej miejsca dla opisanie istniejącej już od czasów średniowiecznych gminy żydowskiej. Lukę tę uzupełniono, korzystając z opracowań Przemysława Burcharda<sup>7</sup>, Stanisławy Janickiej<sup>8</sup> oraz wspomnianych już J. Zysnarskiego i Z. Linkowskiego.

Zauważalny wydaje się brak skrupulatnego inwentarza majątku poszczególnych gmin wyznaniowych. Wspomniani autorzy ograniczają się w tym względzie jedynie do wyczenia istniejących świątyń, dokonują ich opisów architektonicznych, z rzadka wzmiankując pozostałe składniki majątku. I tu miejsce, którego zapewnienie stało się przedmiotem niniejszego artykułu.

Podstawowym materiałem źródłowym do przeprowadzenia inwentaryzacji nieruchomości majątku kościelnego poszczególnych gmin i parafii wyznaniowych stała się dokumentacja ewidencyjno-szacunkowa działającego w latach 1865-1945 Urzędu Katastralnego w Gorzowie<sup>9</sup>. Z zespołu akt wykorzystano księgi matrykuły podatku gruntowego (*Mutterrolle*) oraz księgi budynkowe (*Gebäudebuch*). Te pierwsze dostarczają informacji dotyczących wielkości działek oraz klasy gruntów, systematyzując je na podstawie spisów właścicieli, drugie natomiast zawierają spisy oraz opisy budynków, a także funkcje z nimi związanych<sup>10</sup>. Zebrane z nich dane uzupełniane są przez dokumentację budowlaną gorzowskiego magistratu<sup>11</sup>. Ta z kolei zawiera m.in. plany poszczególnych budynków z uwzględnieniem wszelkich zmian konstrukcyjnych oraz plany sytuacyjne orientujące obiekty naszyc dociekań względem innych obiektów architektonicznych.

<sup>5</sup> [G. R a d e k e], *Kronika rady Radeke*, oprac. J. Zysnarski, tł. z niem. T. Rezler, „Ziemia Gorzowska” 1993, nr 22-28, s. 17, nr 30-36, s. 17, nr 39-42, s. 17, nr 44-46, s. 17.

<sup>6</sup> O. K a p l i c k, *Landsberger Heimatbuch*, Landsberg a/W 1935.

<sup>7</sup> P. B u r c h a r d, *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990.

<sup>8</sup> S. J a n i c k a, *Judaica w zasobie Archiwum Państwowego w Gorzowie Wlkp.*, „Trakt” 1993, nr 5, s. 28.

<sup>9</sup> Archiwum Państwowe w Szczecinie, Oddział w Gorzowie Wlkp., Zespół Urząd Katastralny w Gorzowie (*Katasteramt Landsberg a/W*) [dalej: UK w Gorzowie] [1807] 1865-1945 [1963].

<sup>10</sup> Zob. J. S i k o r s k i, *Wstęp do inwentarza grupy zespołów: UK w Gorzowie [1807] (1865-1945) [1963]; UK w Międzyrzeczu (1865-1896); UK w Skwierzynie [1880] (1892-1945)*, Gorzów Wlkp. 1997, s. 26-27.

<sup>11</sup> Archiwum Państwowe w Szczecinie, Oddział w Gorzowie Wlkp., Zespół Akta miasta Gorzowa (*Magistrat Landsberg a/W*) [dalej: AMG] 1316-1945. Dokumentacja Nadzoru Budowlanego miasta Gorzowa 1810-1945.

## Majątek gmin i parafii protestanckich

### Parafia mariacka (St. Marien)

Parafia mariacka od samego początku tj. od momentu założenia miasta była parafią katolicką. Taki stan przetrwał do czasów reformacji, kiedy to 1 listopada 1537 r. margrabia Jan z Kostrzyna zdecydował się przyjąć luteranizm i zaprowadził go w całej Nowej Marchii<sup>12</sup>. Tym samym w 1537 r. kościół, a wraz z nim pozostały majątek parafii stał się majątkiem protestantów i pozostał w ich rękach do 1945 r.

Budowę kościoła parafialnego, którego miejsce wyznaczono w Gorzowie – wzorem innych miast brandenburskich – pośrodku placu targowego, prowadzono w trzech etapach. Do końca lat dziewięćdziesiątych XIII stulecia powstał korpus główny w układzie trójnawowym oraz pięcioprzęsłowym<sup>13</sup>. Jest kwestią sporną, zauważa Zysnarski, czy pseudohalowy kształt budowli jest rezultatem okresu przejściowego, czy też zmiany wprowadzonej w trakcie budowy, gdy mury przygotowane dla bazyliki w stylu romańskim podciągnięto wyżej, by uzyskać wysokość trzech naw, jak tego wymagał wchodzący w życie gotyk<sup>14</sup>.

Zgodnie z ówczesną tradycją orientowania kościołów postawiono go na linii wschód (ołtarz) – zachód (wejście)<sup>15</sup>. Jego elewacja podzielona została płytkimi ostrołukowymi blendami (wnękami) na pięć kondygnacji. Jak zwieńczona była masywna bryła kościoła w średniowieczu, nie wiemy, wiemy natomiast, że w 1621 r. wieżę przebudowano. Trzeci etap budowy przypada na połowę XV wieku. Od 1402 r. Nowa Marchia, a wraz z nią i Gorzów, przeszły pod panowanie krzyżackie. Z tego okresu (tzn. panowania Krzyżaków w Nowej Marchii) pochodzi prezbiterium, którego architektura wskazuje (jak pisze Z. Linkowski) na to, że rycerze zakonni, nie chcąc modlić się wraz z pospólstwem, zapragnęli wydzielonego prezbiterium. Zostało ono zbudowane na planie wydłużonego prostokąta zakończonych trójboczną absydą od wschodu. Z nawą główną łączyła się poprzez gotycki łuk zwany tęczowym, w którym zachowały się aż trzy ozdobne belki. Na jednej z nich znajduje się gotycka grupa ukrzyżowania. Mury prezbiterium zamknięte zostały ozdobnym sklepieniem gwiazdzistym<sup>16</sup>.

Kościół wraz z przypisanym do niego gruntem zajmował na początku lat czterdziestych naszego stulecia 15,98 ara. W 1925 r. postawiono przy nim piwnicz-

<sup>12</sup> Z. B o r a s, *Miasto Gorzów w czasach nowożytnych*, [w:] J. B e n y s k i e w i c z, Z. B o r a s, A. W ę d z k i, *Dzieje Gorzowa*, Gorzów Wlkp. 1990, t. I, s. 83.

<sup>13</sup> Z. L i n k o w s k i, *op. cit.*, nr 101, s. 7.

<sup>14</sup> J. Z y s n a r s k i, *op. cit.*, s. 107-108.

<sup>15</sup> Zwyczaj orientowania kościołów w średniowieczu, czyli stawiania ich na osi wschód-zachód, związany był z wiarą w ponowne nadejście Chrystusa w dniu ostatecznym od strony wschodu słońca.

<sup>16</sup> Z. L i n k o w s k i, *op. cit.*, nr 101, s. 7.

kę na węgiel, którą zastąpiono nową w 1942 r.<sup>17</sup> Ponadto parafia mariacka posiadała od 1876 r. budynek przy Obotryckiej 6 (Schloßstr.), w którym mieścił się dom parafialny<sup>18</sup>. Ten budynek wraz z przypisanym do niego gruntem zajmował 5,05 ara. Przy nim znajdował się ogródek, w głębi podwórza budowla określona mianem „pobocznej”. Przy Obotryckiej 6 mieściła się sala do nauki przedkonfirmacyjnej, w podwórzu wychodek oraz garaż wybudowany w 1937 r.<sup>19</sup>

W latach 1939-1941 gmina posiadała trzy parcele przy Kostrzyńskiej 75 (Küstrinerstr.). Znajdowały się na nich budynek mieszkalny wraz z podwórzem oraz ogród o łącznej powierzchni 40,5 ara<sup>20</sup>.

Przy Kosynierów Gdyńskich 2 (Heinersdorferstr.) od roku sprawozdawczego 1893/94 parafia była właścicielem budynku mieszkalnego z podwórzem i ogrodem o powierzchni 8,18 ara. W 1910 r. przy budynku postawiono przybudówkę<sup>21</sup>.

Osobnego omówienia wymaga założony w 1833 r. cmentarz ewangelicki przy Walczaka (Friedrichstr.)<sup>22</sup>. W 1882 r. jego powierzchnia została określona na 5 hektarów 79,6 ara<sup>23</sup>. Powiększono go w kolejnych latach o 5 hektarów 77,3 ara do 1892 r.<sup>24</sup>, 6 hektarów 36,16 ara w 1900 r.<sup>25</sup> oraz o dalsze 34,55 arów w 1926 r.<sup>26</sup> Otto Kaplick w monografii miasta wzmiankuje, iż w 1924 r. cmentarz ten został powiększony o ziemie przyznane mu przez magistrat jako rekompensata za przejęcie na rzecz miasta (jako parku) starego, nieczynnego od 1833 r. cmentarza na Młyńskim Przedmieściu (Mühlenvorstadt).<sup>27</sup> Po 1933 r. cmentarz obejmował ziemię o łącznej powierzchni 17 hektarów 93,06 ara<sup>28</sup>. Dane te są zgodne z informacjami podanymi przez Kaplicka (71<sup>3</sup>/<sub>4</sub> morgi = 17,93 hektara)<sup>29</sup>.

W 1887 r. do parceli kościoła ewangelickiego znajdujących się przy Walczaka 47 (Friedeberger Chaussee) dopisano podwórze o pow. 7,29 ara, na którym po-

<sup>17</sup> UK Gorzów, sygn. 1. Roll. 1 [nr parceli 32].

<sup>18</sup> *Tamże*, sygn. 28, Art. 809 [nr parceli 146, 92 a, 6].

<sup>19</sup> *Tamże*, sygn. 2, Roll. 194 [nr parceli 50].

<sup>20</sup> *Tamże*, sygn. 20, Art. 1595 [parcela nr 32 – 1,9 ara (ogród), parcela nr 33 – 36,66 ara (podwórze), parcela nr 34 – 1,94 ara (podwórze)].

<sup>21</sup> *Tamże*, AMG, sygn. 12.015.

<sup>22</sup> W tymże roku zamknięto cmentarz ewangelicki na Młyńskim Przedmieściu. J. Z y s n a r s k i, *op. cit.*, s. 110.

<sup>23</sup> Składały się nań trzy parcele: I. 80/18 o pow. 1 ha 35,80 ara; 81/18 o pow. 2 ha 10,20 arów; III. 82/18 o pow. 2 ha 33,6 ara.

<sup>24</sup> UK Gorzów, sygn. 19, Art. 2532 [parcele nr 14 i 94/14].

<sup>25</sup> *Tamże*, [parcele nr 108/13].

<sup>26</sup> *Tamże*, sygn. 3, Roll. 730; sygn. 19, Art. 2532 [parcele 222/16 i 251/16].

<sup>27</sup> O. K a p l i c k, *op. cit.*, s. 123.

<sup>28</sup> UK Gorzów, sygn. 19, Art. 2532.

<sup>29</sup> O. K a p l i c k, *op. cit.*, s. 123.

stawiono dom pogrzebowy (*Leichenhalle*)<sup>30</sup>. W 1925 r. na parceli przyłączonej do cmentarza jeszcze w 1892 roku wybudowano nową, drugą już kaplicę cmentarną<sup>31</sup>.

Na gruntach przyłączonych do cmentarza w 1926 roku (34,55 ara) znajdowały się: budynek mieszkalny, w którym zamieszkiwał inspektor cmentarny (*Friedhofinspektor*), *Kulturhaus*, stróżówka, szopa oraz stajnia z przybudówką (postawiona po pożarze poprzedniej w r. 1920). Grunty te wraz z zabudową w 1941 r. przeszły pod zarząd miasta<sup>32</sup>. W tymże roku gmina powiększyła swe grunty o ziemie klasy 5 z przeznaczeniem na ogród o powierzchni 77,67 ara (niestety nie podano położenia parceli)<sup>33</sup>.

Od 1933 r. parafia weszła w posiadanie mieszczących się przy Pionierów 3 (Friedrichstr.) budynku mieszkalnego z częścią sklepową i podwórzem o powierzchni 10,04 ara, budynku mieszkalnego z przybudówką, stajni oraz budynku, w którym mieścił się dom parafialny, plebania (*Gemeindehaus*)<sup>34</sup>.

Wspomnieć należy także o tym, iż do 1927 r. gmina posiadała przy Kosynierów Gdyńskich (Heinersdorferstr.) stary cmentarz o powierzchni 1 hektara 44,42 ara. Grunty te zostały przejęte przez miasto<sup>35</sup>. Ponadto parafia od 1908 r. posiadała 3,73 hektara ziemi uprawnej i pastwisk (przy zapisie nie podano położenia)<sup>36</sup>. Własnością gminy była też ziemia uprawna klasy 4 o łącznej powierzchni 12 hektarów 35,70 ara<sup>37</sup>. Od 1940 r. gmina miejskiego kościoła parafialnego weszła w posiadanie pastwiska i łąki (kl. 3 i 4) o powierzchni 1 hektara 94 arów 80 m<sup>2</sup>. W tym samym roku parafia kościoła mariackiego powiększyła stan swego posiadania o pastwiska i łąki obejmujące 1 hektar 75,60 ara<sup>38</sup> oraz ziemię uprawną przy ul. Piłsudskiego (Wormsfeldestr.) o powierzchni 2 hektarów 58,67 arów<sup>39</sup>. W 1943 r. gmina wzbogaciła się o kolejne parcele, zyskując 6 hektarów 65,83 ara ziemi uprawnej<sup>40</sup>.

<sup>30</sup> Dziś mieści się tam kościół ewangelicki; UK Gorzów, sygn. 3, Roll 732; sygn. 19, Art. 2532 [parcela nr 106/15].

<sup>31</sup> Dziś już nieistniejąca. Na jej miejscu znajduje się obecnie fontanna (park Kopernika); UK Gorzów, sygn. 3, Roll 729; sygn. 19, Art. 2532; O. K a p l i c k, *op. cit.*, s. 123.

<sup>32</sup> UK Gorzów, sygn. 3, Roll. 730; sygn. 19, Art. 2532; parcele 222/16 i 251/16. Budynek na parceli nr 222/16 zamieszkiwał inspektor cmentarny.

<sup>33</sup> *Tamże*, sygn. 19, Art. 2532 [parcela nr 223/15].

<sup>34</sup> *Tamże*, sygn. 2, Roll. 206; sygn. 28, Art. 720 [nr parceli: 234/6]; AMG, sygn. 12.947.

<sup>35</sup> *Tamże*, sygn. 410, Art. 1443 [parcela nr 552/3]. Pomiar pochodzi z 1938 r.

<sup>36</sup> *Tamże*, sygn. 28, Art. 804 [nr parceli 108/13].

<sup>37</sup> *Tamże*, sygn. 28, Art. 808 [nr parcel: 259/51, 260/51]. Do 1940 r. grunty zapisane są jako własność Ober Pfarre in Landsberg a/W, po 1940 r. jako własność Marien Kirche.

<sup>38</sup> *Tamże*, sygn. 28, Art. 810 [parcele nr 6, 28, 133a]. Wcześniej ziemie te należały do Diakonatu Landsberg.

<sup>39</sup> *Tamże*, sygn. 32, Art. 2535 [parcele nr: 398/13 – pow. 74,93 ara, 405/15 pow. 1 ha 73,74 ara].

<sup>40</sup> *Tamże*, sygn. 32, Art. 2535 [parcele nr: 19/1 – pow. 51 ara, 19/2 pow. 6 ha 14,83 ara].

## Parafia Zgody (Konkordienge-meinde)<sup>41</sup>

Początki duszpasterstwa na Przedmieściu Santockim (Zantocher Vorstadt)<sup>42</sup> sięgają 1458 r., kiedy to wybudowano tu kaplicę pod wezwaniem św. Gertrudy. Kres jej istnienia przyniosła wojna trzydziestoletnia. W miejscu tym w latach 1696-1699 wzniesiono z finansową pomocą króla Prus Fryderyka I nową świątynię służącą wiernym wyznania luteranckiego i kalwińskiego<sup>43</sup>.

W 1704 r. Fryderyk I, pochodzący z dynastii o tradycjach kalwińskich, dążył do unii obu kościołów ewangelickich. Spowodował między luteranami i kalwinistami konkordię (ugodę). Nowo wzniesiony kościół nazwano wówczas *Templum concordie* (Świątynia Zgody)<sup>44</sup>.

Pierwotnie świątynia miała konstrukcję szachulcową i szybko popadła w ruinę. W 1768 r. strawił ją pożar. W kilka lat później odtworzono bryłę kościoła, ale już z cegły. Został odbudowany w modnym ciągle stylu klasycyzmu<sup>45</sup>. W 1864 r. dobudowano wieżę z zegarem. Spłonęła od uderzeń pioruna w roku 1911, po czym została odbudowana. W 1890 r. dobudowano od wschodu zakrystię. W tej formie świątynia przetrwała do lat siedemdziesiątych, kiedy to zachowując bryłę, zmieniono jej elewację. W latach osiemdziesiątych od strony wschodniej dobudowano do kościoła trzy skrzydła klasztoru oo. kapucynów, wykorzystując do tego celu grunty dawnego cmentarza przykościelnego<sup>46</sup>.

Kościół Zgody mieści się na skrzyżowaniu obecnych ulic Walczaka i Jagiełły. Plac kościelny, na którym stoi świątynia, zajmował 52,07 ara. Przy nim znajdowała się parcela zamkniętego w 1810 r., a w 1823 przekształconego w park cmentarza o powierzchni 5,86 ara<sup>47</sup> (łącznie 57,93 ara)<sup>48</sup>. Parafia posiadała także budynek z podwórzem przy Warszawskiej 3 (Zechowerstr.), w którym mieścił się kalwiński dom parafialny<sup>49</sup>.

Własność parafii stanowiło ponadto 38,8 ara ziemi uprawnej, w tym 31,4 ara ziemi klasy 3 i 7,4 ara klasy 4<sup>50</sup>. Od 1913 r. częścią składową majątku omawianej gminy było 57,7 ara łąk znajdujących się przy ul. Kobylogórskiej (Kuhbur-

<sup>41</sup> Własność Reformowanego Kościoła Ewangelickiego, obecnie kościół p.w. św. Antoniego Paweńskiego i Stanisława Kostki (tzw. biały kościółek).

<sup>42</sup> Część miasta po 1945 r. bez nazwy. Rejon ulic Walczaka i Warszawskiej.

<sup>43</sup> J. Z y s n a r s k i, *op. cit.*, s. 115. Jak podaje O. K a p l i c k (*op. cit.*, s. 121), na dokończenie budowy kościoła król przeznaczył 400 talarów.

<sup>44</sup> O. K a p l i c k, *op. cit.*, s. 121.

<sup>45</sup> Z. L i n k o w s k i, *op. cit.*, nr 115, s. 7.

<sup>46</sup> *Tamże*, nr 101, s. 7; J. K a c z m a r e k, *Gorzów od husytów po... pierwsze tramwaje* (II), „Gorzowska Gazeta Nowa” 1991, nr 243, s. 7.

<sup>47</sup> Plac pogrzebowy, na którym założono park, był cmentarzem przy dawnej kaplicy św. Gertrudy (O. K a p l i c k, *op. cit.*, s. 123).

<sup>48</sup> UK Gorzów, sygn. 3, Roll. 700; sygn. 17, Art. 1985 [parcele nr 6 i 7]. Pomiar pochodzi z 1933 r.

<sup>49</sup> *Tamże*, sygn. 3, Roll. 563; sygn. , Art. 805.

<sup>50</sup> *Tamże*, sygn. 17, Art. 1984. Pomiar pochodzi z 1865 r.

gerstr.)<sup>51</sup>. W 1940 r. gmina wzbogaciła się o 1 ha 76,6 ara łąk na gruncie klasy 4 na terenie obecnego Osiedla Poznańskiego (Bürgerwiesen)<sup>52</sup>.

### Parafia Zamoście (Brückenvorstadt)

Do końca XIX wieku Zamoście<sup>53</sup> pozostawało pod kościelną administracją ewangelicką parafii mariackiej. Szybki wzrost zaludnienia przemysłowej dzielnicy miasta spowodował konieczność wydzielenia osobnego obwodu duszpasterskiego, którego początki sięgają 1901 r.<sup>54</sup> W tymże roku pojawił się zamysł budowy kościoła, ze względu jednak na wybuch wojny oraz pogłębiającą się inflację został wyhamowany do połowy lat dwudziestych<sup>55</sup>.

Od 1 stycznia 1908 r. Zawarcie stało się samodzielną parafią pod wspólnym zarządem administracyjnym z kościołem mariackim<sup>56</sup>. W tym okresie nabożeństwa odprawiane były w udostępnianej na ten cel auli przez podstawową szkołę dla chłopców przy ul. Przemysłowej 22 (Angerstr.)<sup>57</sup> i dopiero rok 1924 przyniósł ożywienie w kwestii budowy kościoła. Nowy projekt świątyni został wykonany przez berlińskiego architekta Kurta Steinberga. W 1928 r. przy ul. Grobla (Dammstr.) rozpoczęto prace budowlane, zakończone ostatecznie we wrześniu 1930 r. 14 grudnia tegoż roku kościół Marcina Lutra<sup>58</sup>, jak oficjalnie nazwano świątynię, poświęcono<sup>59</sup>.

Kościół zajmował z przypisaną do niego ziemią 46,64 ara<sup>60</sup>. Wyposażono go w 46-metrową wieżę, na której do tej pory znajduje się 8-metrowy krzyż. Wykonany z cegły klinkierowej, kościół ma wygląd rotundy obdarzonej namiotowym pokryciem dachu, a jego zarys tworzy plan krzyża greckiego<sup>61</sup>. Do 1945 r. służył wiernym kościoła ewangelickiego.

<sup>51</sup> *Tamże*, sygn. 28, Art. 805 [parcele nr 731/196, 733/180].

<sup>52</sup> *Tamże*, sygn. 28, Art. 805 [parcele nr 205, 213].

<sup>53</sup> Zamoście, potocznie Zawarcie – część miasta przed wojną nazywana Brückenvorstadt (J. Zysnarski, *Od Abdeckerei do Żwirowej, czyli niemiecko-polski i polsko-niemiecki słownik toponimastyczny miasta Gorzowa*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1996, nr 3, s. 33).

<sup>54</sup> Zamoście erygowano jako czwarty okręg duszpasterski kościoła mariackiego 1 I 1901 r.; [G. Radek], *Pod rządami nazistów (17)*, oprac. J. Zysnarski, tł. z niem. T. Rezler, „Ziemia Gorzowska” 1993, nr 41, s. 13.

<sup>55</sup> *Schematyzm diecezji zielonogórsko-gorzowskiej 1995*, s. 202.

<sup>56</sup> Usamodzielnienie urzędu parafialnego nastąpiło dopiero 1 VI 1916 r.; [G. Radek], *Pod rządami nazistów (17)*...

<sup>57</sup> *Adreßbuch für Landsberg (Warthe)*, Landsberg W. 1914, s. 252; *Adreßbuch für Landsberg (Warthe)*, Landsberg W. 1925, s. 389. Szkoła wybudowana została w 1906 r. Obecnie mieści się tam II LO.

<sup>58</sup> Imię Lutra nadano gminie 13 X 1928 r.; [G. Radek], *Pod rządami nazistów (17)*...

<sup>59</sup> J. Zysnarski, *Dzieje gorzowskich kościołów...*, s. 14.

<sup>60</sup> UK Gorzów, sygn. 22, Art. 3616; sygn. 422, Roll. 2445 [parcela nr 24].

<sup>61</sup> *Schematyzm...*, s. 202.



### Parafia na Frydrychowie (Friedrichstadt)<sup>62</sup>

W skład majątku parafii wchodził usytuowany przy obecnej alei 11 Listopada 107 (Friedrichstadt) budynek mieszkalny z podwórzem o powierzchni 17,16 ara, ogród przydomowy, zabudowania gospodarcze z osobnym ustępem oraz postawiony w 1939 r. nowy budynek gospodarczy (rozebrany w 1949 r.)<sup>63</sup>. Dwa numery dalej (al. 11 Listopada 109) parafia posiadała budynek, w którym znajdowała się szkoła, z przypisanym do niego podwórzem obejmującym 16,98 ara, kaplicą, ogrodem oraz stacją i ustępem<sup>64</sup>.

Przy ul. Słonecznej 51-53 (Sonnenweg) parafia posiadała cmentarz o powierzchni 18,6 ara oraz postawioną na nim w 1930 r. kostnicę<sup>65</sup>. Ponadto częścią składową majątku parafii były łąki na gruncie klasy 5 i 6 położone przy ul. Spokojnej (Mittelstr.)<sup>66</sup> o łącznej powierzchni 64,49 ara<sup>67</sup>. Do 1940 r. gmina posiadała także pastwiska na gruncie klasy 6 o powierzchni 54,20 arów<sup>68</sup>.

### Gmina Bürgerwiesen<sup>69</sup>

Gmina Bürgerwiesen powstała w 1910 r., wyodrębniając się z parafii mariackiej. Od tego momentu administracyjnie została związana z parafią w Karninie (Kernein). Jej majątek stanowił wybudowany w 1797 r. kościół, zajmujący wraz z podwórzem ziemię o powierzchni 12,71 ara<sup>70</sup>.

### Wspólnota Ewangelicka z Berlina (Evangelische Gemeinschaft in Berlin)<sup>71</sup>

Majątek Wspólnoty (zgodnie z informacjami zachowanymi w aktach katastralnych) stanowił grunt o łącznej powierzchni 4,3 ara, na którym w 1931 r. postawiono budynek mieszkalny. Ów obiekt, położony przy ul. Dąbrowskiego 9 (Moltkestr.), wraz z przypisaną do niego ziemią był własnością Wspólnoty w latach 1929-1941<sup>72</sup>.

<sup>62</sup> Friedrichstadt – ulica w zachodniej części miasta, obecnie aleja 11 Listopada.

<sup>63</sup> UK Gorzów, sygn. 587, Roll. 2058, 2059; AMG, sygn. 11.713.

<sup>64</sup> *Tamże*, sygn. 387, Roll. 2059, sygn. 408, Art. 127 [parcela nr 245/44]. Zapis pochodzi z 1910 r.

<sup>65</sup> *Tamże*, sygn. 31, Art. 2058; sygn. 5, Roll. 2121 [parcela nr 74/58]; AMG, sygn. 13.513

<sup>66</sup> Po 1938 r. Mährischestr.

<sup>67</sup> UK Gorzów, sygn. 28, Art. 807. Nie jest pewne, czy owe łąki gmina posiadała do 1945 r. Zapis skreślono, lecz nie wpisano ewentualnego nowego posiadacza. Być może zapis skreślono już po wojnie.

<sup>68</sup> *Tamże*, sygn. 31, Art. 2058 [parcela nr 183/59]. Zapis został skasowany w 1940 r.

<sup>69</sup> Bürgerwiesen – część miasta od 1945 r. osiedle Poznańskie.

<sup>70</sup> UK Gorzów, sygn. 11, Roll. 3373; sygn. 17, Art. 1793 [parcela nr 253/85]; *Schematyzm...*, s. 208.

<sup>71</sup> Wspólnota wchodziła w skład Kościoła ewangelickiego, zachowując jednak autonomię.

<sup>72</sup> UK Gorzów, sygn. 31, Art. 2133; sygn. 386, Roll. 1220 [parcelce nr 2438/121, 2628/121]; AMG, sygn. 11.174.



### Zgromadzenie Diakonisy im. Wilhelma i Augusty (Wilhelm – Augusta Diakonisen Verein)

W 1879 r. z okazji złotego wesela pary cesarskiej założono Zgromadzenie Diakonisy im. Wilhelma i Augusty<sup>73</sup>. Dom diakonisy z podwórzem oraz ogródkiem o powierzchni 8,26 ara mieścił się przy ul. Drzymały 13 (Franz-Seldestr.). W 1916 r. postawiono tam szopę. Dobra ta pozostała jedynym majątkiem zgromadzenia i należała do niego do 1945 r.<sup>74</sup>

### Gmina Baptystów<sup>75</sup>

Obecnie kaplica Polskiego Kościoła Chrześcijan Baptystów mieści się na rogu ulic Kosynierów Gdyńskich i Mickiewicza<sup>76</sup>. Zdzisław Linkowski w artykule z cyklu *Świątynie Gorzowa* podaje, iż już przed wojną tam właśnie baptyści mieli swoją siedzibę (Heinersdorferstr. 64)<sup>77</sup>. Potwierdzenie tej informacji znajdujemy także na planie miasta pochodzącym sprzed 1933 r.<sup>78</sup> Nasze wiadomości poszerza Jerzy Zysnarski o informację, iż w międzywojennym Landsbergu baptyści posiadali dwie kaplice, przy Kosynierów Gdyńskich 64 oraz przy Młyńskiej 8<sup>79</sup>.

Dane nasze uzupełniają akta katastru. Z nich to dowiadujemy się, iż faktycznie w latach 1902-1942 budynek przy Kosynierów Gdyńskich 64 wraz z przypisanym do niego gruntem (11,34 ara) należał do gorzowskich baptystów<sup>80</sup>. Potwierdzają się także dane dotyczące domu przy Młyńskiej 8/9 (Mühlstr.), który posia-

<sup>73</sup> Diakonisy to protestancki odpowiednik zakonnic w kościele katolickim; [G. R a d e k e], *Zajazd, obchody i nowe szkoły (9)*, oprac. J. Zysnarski, tł. z niem. T. Rezler, „Ziemia Gorzowska” 1993, nr 28, s. 18.

<sup>74</sup> UK Gorzów, sygn. 4, Roll. 782; sygn. 18, Art. 2268 [parcela nr 2021/132].

<sup>75</sup> Baptyści mieszczą się w obrębie wyznań protestanckich lecz nieewangelickich. Zgodnie z postanowieniem gminy z 23 V 1943 r. i prezydenta rejencji frankfurckiej z 15 XI 1943 r. zaprzestano stosowania dotychczasowej nazwy gminy (*Baptistengemeinde Landsberg*). Od 1943 r. urzędowo posługiwano się nazwą Związek Gmin Ewangelickich Wolnych Kościołów w Niemczech (*Bund Evangelisch Freikirchlicher Gemeinden in Deutschland*). Związek zrzeszał pomniejsze wyznania protestanckie. AMG, sygn. 6633, s. 57 (pismo z 31 I 1944 r.). Zob. J. S i k o r s k i, *Kaplice Baptystów*, „Almanach Gorzowski” 1999, s. 220-222.

<sup>76</sup> Kaplicę przekazano baptystom dopiero 27 I 1972 r. (J. Z y s n a r s k i, *Dzieje gorzowskich kościołów...*, s. 127).

<sup>77</sup> Z. L i n k o w s k i, *Świątynie Gorzowa...*, nr 115, s. 7, *Adreßbuch...*, 1914, s. 253; *Adreßbuch...*, 1925, s. 390.

<sup>78</sup> *Pharusplan*. Przy Einnersdorferstr. mieścił się Dom Modlitwy (*Baptisten-Bethaus*); AMG, sygn. 9653.

<sup>79</sup> J. Z y s n a r s k i, *Dzieje gorzowskich kościołów...*, s. 127.

<sup>80</sup> UK Gorzów, sygn. 29, Art. 1482; sygn. 29, Art. 1577 [parcela nr 1898/86]. Od 1943 r. własność zapisana na *Bund Evangelisch Freikirchlicher Gemeinden in Deutschland*. W budynku przy Kosynierów Gdyńskich 64 mieszkał pastor zboru nazwiskiem Schwiere (imiona podane w inicjałach). AMG, sygn. 6633, s. 4.

dali gorzowscy baptyści w latach 1939-1945. Znajdował się tam budynek mieszkalny z podwórzem i ogrodem, oficyna na prawo przy domu, stajnia na lewo z przybudówką, pralnia z tyłu na prawo; przy niej znajdowała się druga stajnia, prócz tego remiza dla wozów, remiza od strony ulicy na prawo od oficyny. W 1931 r. postawiono tam garaż samochodowy<sup>81</sup>.

Z dokumentacji gorzowskiego katastru wynika ponadto, iż oprócz wspomnianych powyżej nieruchomości gmina była właścicielem budynku przy Walczaka 27/28 (Friedebergstr.) oraz niewielkich działek przy Kosynierów Gdyńskich i Łokietka (Bismarckstr.).

Budynek przy Walczaka należał do baptystów w latach 1931-1938. Powierzchnia przypisanego do niego gruntu obejmowała 11,62 ara<sup>82</sup>. Ziemia klasy 4 i 5 położona przy Kosynierów i Łokietka, będąca własnością baptystów w latach 1922-1930, to odpowiednio 4,32 oraz 1,25 ara<sup>83</sup>.

## Majątek parafii katolickiej

### Parafia św. Krzyża

Jeszcze w pierwszej połowie XIX stulecia najbliższym kościołem katolickim dla mieszkańców Nowej Marchii był kościół w Murzynowie (Mornn), a nieliczni katolicy landsberscy znajdowali się do 1845 r. po opieką klasztoru w Neuzelle<sup>84</sup>. Swoje podwoje przed gorzowskimi katolikami otwierał kościół Zgody, w którym raz w miesiącu odprawiana była msza w obrządku rzymsko-katolickim<sup>85</sup>.

Za sprawą ówczesnego proboszcza misji z Neuzelle księdza Teodora Grühlinga zaczęto organizować w Gorzowie duszpasterstwo<sup>86</sup>. Za zebrane przez gorzowskich katolików pieniądze zakupiono parcele przy ulicy Warszawskiej (Zechowerstr.), na których w latach 1854-1855 wybudowano pierwszy w Gorzowie Wlkp. od czasów reformacji katolicki dom boży. Kaplica posiadała lokal szkolny oraz pokoje gościnne, mieszkanie dla nauczyciela i księdza<sup>87</sup>. W latach osiemdziesiątych parafia dokupuje przyległe grunty, na których zakłada cmentarz<sup>88</sup>. W 1899

<sup>81</sup> *Tamże*, sygn. 29, Art. 1577; sygn. 419, Roll. 356 (nie podano wielkości gruntu, na którym znajdowała się zabudowa); AMG, sygn. 12.648.

<sup>82</sup> *Tamże*, sygn. 27, Art. 520; sygn. 3, Roll. 702; AMG, sygn. 13.954.

<sup>83</sup> *Tamże*, sygn. 20, Art. 2852.

<sup>84</sup> J. Z y s n a r s k i, *Dzieje gorzowskich kościołów...*, s. 117.

<sup>85</sup> [G. Radeke], *Szpital, kościół, synagoga...*(3), oprac. J. Zysnarski, tł. z niem. T. Rezler, „Ziemia Gorzowska” 1993, nr 24, s. 17; Z. L i n k o w s k i, *Świątynie Gorzowa...*, nr 115, s. 7.

<sup>86</sup> Data erekcji: 27 VIII 1856. *Schematyzm...*, s. 234; J. Z y s n a r s k i, *Dzieje gorzowskich kościołów...*, s. 117.

<sup>87</sup> O. K a p l i c k, *op. cit.*, s. 123.

<sup>88</sup> Fundatorem cmentarza katolickiego był Maurycy Klaudiusz Jerzy Alkiewicz (1831-1908). On to wykupił z rąk fabrykanta Schrödera mieszkającego w pałacu obecnego muzeum część jego posiadło-

roku został wzniesiony budynek szkoły dla dzieci katolickich z całego miasta<sup>89</sup>. Obecnie mieszkają w nim ss. Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo.

Napływ zarobkowej emigracji polskiej (głównie z terenów Wielkopolski) na protestanckie od czasów reformacji obszary spowodował na tych ziemiach wzrost liczebności wiernych wyznania katolickiego<sup>90</sup>. Już wkrótce wystawiona w połowie stulecia kaplica okazała się niewystarczająca i na jej miejscu w latach 1905-1907 wzniesiono obecny kościół, którego koszt określony został na 132 000 marek<sup>91</sup>. Zbudowany jest z czerwonej cegły, w stylu neoromańskim, jako trzynawowa świątynia z transeptem i półkoliście zamkniętym prezbiterium. Konsekracji dokonał kardynał Koop z Wrocławia 20 października 1907 r.<sup>92</sup>

Kościół rzymskokatolicki z przypisanym do niego podwórzem o powierzchni 33,68 ara postawiony został przy Warszawskiej 47. Znajduje się tam także budynek zakrystii z dobudowaną toaletą, którego podwórze dysponuje 10,29 ara<sup>93</sup>. Łącznie podwórze przy Warszawskiej 47-49 obejmowało 43,97 ara<sup>94</sup>. Tuż za kościołem znajduje się cmentarz, który w 1942 r. zajmował 1 ha 86,44 ara<sup>95</sup>. W 1927 r. postawiono tam kaplicę cmentarną<sup>96</sup>.

Od 1932 r. parafia posiadała przy Warszawskiej 51 budynek mieszkalny z podwórzem o powierzchni 7,84 ara, ogród przydomowy (1,38 ara) oraz budynek mieszkalny i gospodarczy, a także 3 m<sup>2</sup> ulicy<sup>97</sup>. Łącznie więc przy Warszawskiej 51 katolicka gmina wyznaniowa posiadała 9,22 ara gruntu (nie uwzględniając owych 3 m<sup>2</sup> ulicy).

ści, którą przeznaczył na powiększenie cmentarza. Alkiewicz był wybijającym się działaczem polonijnym. Emerytowany kapitan wojsk pruskich, wywodzący się z polskiej katolickiej szlachty tatarskiego pochodzenia osiadł w Wielkopolsce. Urodził się w Nowej Wsi k. Bledzewa. Jego pogrzeb przerodził się w manifestację patriotyczną (J. Z y s n a r s k i, *Dzieje gorzowskich kościołów...*, s. 118.).

<sup>89</sup> Z. L i n k o w s k i, *Świątynie Gorzowa...*, nr 115, s. 7.

<sup>90</sup> *Schematyzm...*, s. 234.

<sup>91</sup> O. K a p l i c k, *op. cit.*, s. 123.

<sup>92</sup> J. Z y s n a r s k i, *Dzieje gorzowskich kościołów...*, s. 118; O. K a p l i c k (*op. cit.*, s. 123) podaje datę 21 X 1907 r. Jak zauważa J. Zysnarski, data ta jest nie do przyjęcia. Poświęcenie kościoła odbywa się zazwyczaj w niedzielę, a 21 X 1907 r. wypadł w poniedziałek.

<sup>93</sup> UK Gorzów, sygn. 3, Roll. 581.

<sup>94</sup> *Tamże*, sygn. 28, Art. 815. Informacje dotyczące parcel (nr 17, 18), na których postawiono kościół i zakrystię, odnajdujemy w księdze matrykuły podatku gruntowego, sygn. 28, Art. 815, oraz księdze budynkowej, sygn. 3, Art. 581. W księdze budynkowej podwórze składające się z dwóch parcel zapisano łącznie, natomiast w księdze matrykuły zapisano je biorąc pod uwagę znajdujące się na nich obiekty budowlane.

<sup>95</sup> *Tamże*, sygn. 19, Art. 2713. Cmentarz utworzyły parcele nr 10 (88 m<sup>2</sup>), 19 (25,64 ara), 35/1 A (1 ha 15,45 ara) oraz 15/1 (łąka – 44,47 ara). Z księgi matrykuły podatku gruntowego, sygn. 17 Art. 1868, wynika, iż w roku sprawozdawczym 1894/95 plac pogrzebowy obejmował grunt o powierzchni 25,53 ara (parcela nr 1464/190 później 19). W 1933 r. powierzchnię tę nieznacznie powiększono do 25,64 ara. Dwie następne parcele (35/1, 15/1) przyłączono w 1941 r.

<sup>96</sup> *Tamże*, sygn. 3, Roll. 579; AMG, sygn. 14.071-14.072.

<sup>97</sup> *Tamże*, sygn. 3, Roll. 582; sygn. 27, Art. 367[parcele nr: 15,16, 23]; AMG, sygn. 14.074.

Przy Warszawskiej 57 znajdował się budynek, w którym w latach 1929-1943 mieścił się Katolicki Dom Czeladniczy (Katholischer Gesellenhaus), zajmujący wraz z podwórzem, ogrodem przydomowym, budynkiem gospodarczym oraz częścią ulicy 24,51 ara<sup>98</sup>.

Od 1927 r. przy Warszawskiej 59/63 gmina posiadała budynek mieszkalny stojący na gruncie o powierzchni 4,9 ara, obok niego pralnię, oborę oraz ustęp. W podwórzcu znajdował się drugi budynek mieszkalny z przypisanym gruntem obejmującym 6,25 ara. W 1942 r. wymienione powyżej dobra zostały przejęte przez miasto<sup>99</sup>.

W latach 1927-1942 przy Warszawskiej 59 gmina posiadała podwórze (17,66 ara) oraz ziemię uprawną (42,52 ara), łącznie 60,18 ara, ponadto na terenie obecnego osiedla Poznańskiego (Bürgerwiesen) 1 ha 24,60 ara łąk<sup>100</sup>.

Wspomnieć raz jeszcze należy o szkole katolickiej, której siedzibą były budynki przy Warszawskiej 45 i dodatkowo przy Grobli 71 (Dammstr.)<sup>101</sup> (wcześniej) oraz przy Szkolnej 5 (Schulstr.)<sup>102</sup> (później). Jak już wspomniano powyżej, została ona założona w latach osiemdziesiątych XIX stulecia. W 1899 przeniesiono ją do budynku przy kościele na Warszawskiej, w którym pomieścić się mogło 400 uczniów<sup>103</sup>. W lutym 1940 r. władze niemieckie rozwiązały szkołę, przeznaczając budynek na cele szpitalne. Uczniowie i nauczyciele zostali przydzieleni do innych szkół<sup>104</sup>.

### **Okręg misyjny św. Józefa**

Początków okręgu św. Józefa szukać należy w 1925 r., kiedy to staraniem oo. sercanów utworzono drugą w Gorzowie katolicką placówkę duszpasterską na Zawarciu, w południowej, przemysłowej dzielnicy miasta. Prace przy Brackiej 7 (Schützenstr.) rozpoczęto od postawienia baraku przeniesionego z rosyjskiego obozu jenieckiego w Czarnem. 25 października tegoż roku po wykonaniu niezbędnych czynności adaptacyjnych budynek poświęcono. Ta przedwojenna placówka duszpasterstwa katolickiego obsługiwała w dużej mierze zamieszkujejącą tę część miasta robotniczą ludność napływową z Polski, Czech i Włoch<sup>105</sup>.

<sup>98</sup> *Tamże*, sygn. 3, Roll. 585; sygn. 29, Art. 1089. Na daną powierzchnię składały się: podwórze – 12,56 ara, ogród – 9,65 ara, ulica – 2,3 ara. W 1943 r. dobra te zostały przejęte przez gminę miejską; AMG, sygn. 14.079.

<sup>99</sup> UK Gorzów, sygn. 3, Roll. 588; sygn. 377, Art. 4759, 4760 [parcele nr: 31/5, 59/63].

<sup>100</sup> *Tamże*, sygn. 28, Art. 806 [parcela nr 101a].

<sup>101</sup> *Adreßbuch...* 1914, s. 255.

<sup>102</sup> *Adreßbuch...* 1925, s. 392.

<sup>103</sup> O. K a p l i c k, *op. cit.*, s. 125; *Schematyzm...*, s. 234.

<sup>104</sup> [G. R a d e k e], *Pierwsze bomby na Landsberg (18)*, oprac. J. Zysnarski, tł. z niem. T. Rezler, „Ziemia Gorzowska” 1993, nr 42, s. 13.

<sup>105</sup> Z. L i n k o w s k i, *Świątynie Gorzowa...*, nr 115, s. 7.

Zgodnie z zapisem w księgach katastralnych okręg posiadał drewnianą kaplicę, dom parafialny, garaż samochodowy (wybudowany w 1931 r.) oraz podwórze o powierzchni 69,05 ara<sup>106</sup>. Niestety brak zgodności w sprawie dat postawienia kaplicy i domu parafialnego. Niemiecki historyk Landsberga Otto Kaplick podaje, iż kaplicę wystawiono w 1927 r.<sup>107</sup> Datę tę powtarzają zarówno Z. Linkowski<sup>108</sup>, jak i J. Zysnarski<sup>109</sup>. Informacje zawarte w księgach katastralnych przesuwają te wydarzenia o rok wcześniej, tj. na 1926<sup>110</sup>. Niewykluczone, iż datacja podana przez wspomnianych powyżej dotyczy poświęcenia obiektu, a zapis w księdze katastralnej został dokonany w momencie rozpoczęcia budowy, w trakcie jej trwania lub też po jej zakończeniu, co mogło mieć miejsce rok wcześniej. Brak także zgodności pomiędzy informacjami zawartymi w *Schematyzmie diecezji zielonogórsko-gorzowskiej* a aktami katastralnymi dotyczącymi roku powstania domu parafialnego. Według pierwszego z wymienionych źródeł dom parafialny powstał w 1927 r., według drugiego w 1928 r.<sup>111</sup>

### Pozostałe wspólnoty katolickie

W Gorzowie istniały jeszcze dwie inne katolickie wspólnoty: apostołsko-katolicka i starokatolicka. Niestety księgi katastralne nie podają żadnych informacji dotyczących własności tych wspólnot, choć książka adresowa Landsberga z 1914 r. zawiera informacje, iż przy Meydamstr. 59 (obecnie Mieszka I) znajdowała się kaplica gminy katolicko-apostołskiej (*Kapelle der Katholisch-Apostol. Gemeinde*)<sup>112</sup>.

### Majątek gminy żydowskiej

W połowie wieku XVI został wydzielony w mieście obszar pod budowę synagogi. W 1557 r., jak podaje Przemysław Burchard, bożnica w Gorzowie już istnieje<sup>113</sup>. Pod koniec wieku XVII poczęto czynić starania o budowę nowej świątyni<sup>114</sup>; udało się to dopiero w połowie następnego stulecia. W 1852 r. rozebrano ją, a na tym miejscu w latach 1853-1854 wybudowano ostatnią już synagogę w mieście<sup>115</sup>, która

<sup>106</sup> UK Gorzów, sygn. 9, Roll. 2843; sygn. 21, Art. 3359 [parcela nr 39]. Grunty należały wcześniej do znanego landsberskiego przedsiębiorcy i przemysłowca Maksa Bahra.

<sup>107</sup> O. K a p l i c k, *op. cit.*, s. 123.

<sup>108</sup> Z. L i n k o w s k i, *Świątynie Gorzowa...*, nr 115, s. 7.

<sup>109</sup> J. Z y s n a r s k i, *Dzieje gorzowskich kościołów...*, s. 122.

<sup>110</sup> UK Gorzów, sygn. 9, Roll. 2843.

<sup>111</sup> *Schematyzm...*, (s. 205) jako rok powstania domu parafialnego podaje 1927. UK Gorzów, sygn. 9, Roll. 2843.

<sup>112</sup> *Adreßbuch...*, 1914, s. 253.

<sup>113</sup> P. B u r c h a r d, *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 97.

<sup>114</sup> AMG, sygn. 6643; S. J a n i c k a, *op. cit.*, s. 28.

<sup>115</sup> [G. R a d e k e], *Szpital, kościół, synagoga...*

z 8 na 9 listopada 1938 r., w tzw. Noc Kryształową spłonęła wraz ze 177 innymi na terenie Rzeszy<sup>116</sup>. W wyniku zarządzeń państwowych Żydzi po tym „spontanycznym wybuchu ludowego gniewu” zostali wywłaszczeni.

Gorzowska synagoga znajdowała się przy nieistniejącej już dziś ulicy Lechitów 1 (Judenstr.)<sup>117</sup>. Zajmowała wraz z podwórzem, ogrodem przydomowym, budynkiem i mieszkaniem kantora 3,33 ara. W 1939 r. spaloną bożnicę częściowo rozebrano<sup>118</sup>. Przy Piastów 3 (Brauerstr.) gmina posiadała dom mieszkalny z niewielkim, 0,7-arowym podwórkiem i ogródkiem<sup>119</sup>. Całość majątku gminy żydowskiej przy Lechitów i Piastów przejęła w 1943 r. fabryka mebli C. Moritz (C. Moritz Möbelfabrik)<sup>120</sup>.

Cmentarz żydowski położony jest przy ul. Słonecznej 18a (Sonnenweg). Znajdował się w tym miejscu już w wieku XVII<sup>121</sup>, pierwszą jednak o nim wzmiankę w aktach magistratu odnajdujemy dopiero w 1723 r.<sup>122</sup> W II połowie XIX wieku został powiększony i ogrodzony ceglano-kamiennym murem. Z tego okresu pochodził także zbudowany w pobliżu bramy tzw. Dom Żydowski, w którym mieścił się zarząd cmentarza<sup>123</sup>. W okresie międzywojennym postawiono tam dom przedpogrzebowy<sup>124</sup>. Do dziś na cmentarzu przetrwało około trzystu zabytkowych nagrobków<sup>125</sup>.

W 1874 r. powierzchnia cmentarza wynosiła 78,90 ara, ale pod koniec lat trzydziestych zmniejszyła się do 78,53<sup>126</sup>. Przy Słonecznej 18a gmina posiadała także kostnicę wybudowaną w 1928 r., dom mieszkalny, zabudowania gospodarcze oraz dom służebny postawiony w 1925 r. Wszystko zajmowało grunt o powierzchni 28,19 ara<sup>127</sup>.

Ponadto własnością gminy od 1921 roku była ziemia uprawna klasy 6 i 7 o łącznej powierzchni 1 ha 67,32 ara<sup>128</sup>. Od tegoż roku gmina posiadała także pas-

<sup>116</sup> Opis tego zdarzenia przekazała Ch. Wolf we *Wzorcach dzieciństwa* (s. 198-200). Wzmiankuje je także radca Radeke i co charakterystyczne, zapis ten, podobnie jak i wszystkie pozostałe dotyczące gminy żydowskiej, jest przekreślony ([G. R a d e k e], *Pod rządami nazistów...*).

<sup>117</sup> Po 1933 r. Zimmermannstr.

<sup>118</sup> UK Gorzów, sygn. 40, Art. 799; sygn. 4169, Roll. 311 [parcele 587/6, 589/6].

<sup>119</sup> *Tamże*, sygn. 409, Art. 799; sygn. 419, Roll. 367 [parcela 588/6].

<sup>120</sup> *Tamże*, sygn. 409, Art. 799; sygn. 419, Roll. 311, 367.

<sup>121</sup> Z. L i n k o w s k i, *Walka o gorzowski Cmentarz Żydowski*, „Trakt” 1993, nr 5, s. 26.

<sup>122</sup> AMG, sygn. 6643.

<sup>123</sup> Z. L i n k o w s k i, *Walka o gorzowski...*, s. 26.

<sup>124</sup> J. K a c z m a r e k, *Cmentarz żydowski w Gorzowie. Cenna inicjatywa*, „Gorzowska Gazeta Nowa” 1992, nr 98, s. 4.

<sup>125</sup> Z. L i n k o w s k i, *Walka o gorzowski...*

<sup>126</sup> UK Gorzów, sygn. 409, Art. 799; sygn. 380, Art. 4050 [parcela nr 50]. Informacje kwestionują dane P. B u r c h a r d a (*op. cit.* s. 97), że gorzowski cmentarz mierzył 0,72 hektara. Nie wiemy, z jakiego źródła korzystał autor i z którego roku pochodził pomiar.

<sup>127</sup> UK Gorzów, sygn. 387, Roll. 2105, 2110; sygn. 410, Art. 1596; sygn. 380, Art. 4050 [parcele nr 718/49, 720/51, 721/51].

<sup>128</sup> *Tamże*, sygn. 410, Art. 1596 [parcele nr 378/49, 379/52].

twisko na gruncie klasy 6 obejmujące 4,3 ara, pomniejszone w 1937 r. do 4,04 ara<sup>129</sup>. Pod koniec lat trzydziestych gmina wzbogaciła się o pastwiska 64,8 (1937) i 52,69-arów<sup>130</sup>.

W międzywojennym Gorzowie znajdował się także Żydowski Dom Starców dla Prowincji Brandenburgii i Marchii Granicznej (Judischer Altersheim für Provinz Brandenburg u. Grenzmark), którego własnością w latach 1928-1936 były zabudowania przy ul. Walczaka 13/14 (Fiedebergestr.), łącznie 34,58 ara gruntu<sup>131</sup>. Znajdowały się tam: dom mieszkalny, przy nim ogród, stajnia, szopa na samochód (*Wagenschuppen*) wybudowana w 1921 r., a w 1928 r. przebudowana, pralnia oraz piwniczka na węgiel postawiona w 1929 r. Całość została przejęta przez państwo i przystosowana w 1937 r. do pełnienia funkcji szpitalnych.

Przed 1939 r., gdy istniała jeszcze w Gorzowie gmina żydowska, na majątek parafii i gmin wyznaniowych składało się sześć świątyń, dziesięć kaplic, dziewięć budynków mieszkalnych i szesnaście gospodarczych. W ogólnej powierzchni należących do nich gruntów, tj. 58 ha 58 arów 88 m<sup>2</sup>, ziemie należące do gminy żydowskiej obejmowały 3 ha 99 arów 60 m<sup>2</sup> (6,8%), a majątek gmin ewangelickich i katolickich obejmował odpowiednio 85,8% i 7,4%.

30 stycznia 1945 r. Gorzów został zajęty przez Armię Czerwoną. 27 marca tegoż roku przybyła do miasta grupa 42 osadników z Wągrowca, przejmując w mieście władzę. 14 lipca 1945 r. rozpoczął działalność podporządkowany Oddziałowi Wojewódzkiemu TZP w Poznaniu Tymczasowy Zarząd Państwowy Delegatura w Gorzowie powołany w celu zabezpieczenia i rozdysponowania majątku państwowego. Podstawą prawną powołania tych instytucji był dekret z 2 marca 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych. Na Ziemiach Zachodnich za taki uznano „wszelki majątek ruchomy lub nieruchomy, który był własnością lub w posiadaniu państwa niemieckiego, a w chwili wejścia niniejszego dekretu nie został jeszcze objęty przez organa państwowe lub samorządowe, majątek obywateli niemieckich”<sup>132</sup>.

Zastany w 1945 r. majątek kościelny obejmował:

- 5 kościołów, w tym 4 ewangelickie i 1 katolicki;
- 8 kaplic, z czego 5 było własnością protestantów, a 3 katolików;
- 16 budynków o charakterze mieszkalnym, z których 13 należało do gmin protestanckich, a 3 do katolickich;
- 15 budynków o charakterze gospodarczym, z których 13 stanowiło własność protestantów, a tylko 2 katolików.

<sup>129</sup> *Tamże*, sygn. 409, Art. 792 [parcele nr 383/46, 601/46].

<sup>130</sup> *Tamże*, sygn. 410, Art. 1569 [parcele nr 597/49, 598/52].

<sup>131</sup> *Tamże*, sygn. 410, Art. 1633; sygn. 385, Roll. 684 [parcele nr 66/4(3), 85/3].

<sup>132</sup> Dz. U. RP nr 9 z 1945, poz. 45.



Grunty będące własnością kościelną obejmowały łącznie 58 hektarów 70 arów 22 m<sup>2</sup>, co w całkowitej powierzchni terenów w obrębie gminy miejskiej<sup>133</sup> stanowiło około 1,17%. Z tego około 92% zajmował majątek gmin protestanckich, a katolickich niespełna 8%.

Kwestie majątkowe Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego regulowano dopiero dekretem z 19 września 1946 r. „o zmianie dekretu Prezydenta RP z dn. 25 XI 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP”. Czytamy w nim m. in.<sup>134</sup>:

Majątek ruchomy i nieruchomy tychże parafii, który w dniu wejścia w życie tego dekretu będzie się znajdował w posiadaniu Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP, przechodzi na własność tego Kościoła. Pozostały majątek przechodzi na własność Państwa. Rada Ministrów dokona w drodze specjalnej uchwały rozdziału poszczególnych obiektów pomiędzy związki religijne i inne instytucje prawa publicznego, przekazując im całość lub część tych obiektów na własność bądź też pod zarząd i użytkowanie. Przy rozdziale w pierwszym rzędzie uwzględnione będą potrzeby polskiej ludności ewangelickiej.

*De facto* nigdy do tego nie doszło.

Juliusz Sikorski

#### KIRCHENGUT IN LANDSBERG AN DER WARTHE VOR 1945

##### Zusammenfassung

Bei der Inventarraufnahme der kirchlichen Immobilien einzelner Konfessionsgemeinden und Pfarren dienten Unterlangen des Katasteramtes in Landsberg als Grunquelle. Besonders nutzbar erwiesen sich dabei: die Mutterrolle der Gundsteuer und das Gebäudebuch. Die daraus gesammelten Daten wurden durch Baudokumentation des Landsberger Magistrats ergänzt.

Vor dem Jahre 1939, als in Landsberg noch eine Judengemeinde existierte, bestand das Kirchengut aus: 6 Tempeln, 10 Kapellen, 19 Wohn- und 16 Wirtschaftsgebäuden. Von den ganzen 58,59 ha Grundfläche gehörten 6,8% der Judengemeinde, 85,8% den Protestanten und die restlichen 7,4% den Katholiken.

Im Jahre 1945 gehörten zu den unbeweglichen Kirchengüter: 5 Kirchen – davon eine war katholisch und vier evangelisch; 8 Kapellen – davon 5 waren Besitz der Protestanten und 3 der Katholiken; 16 Wohngebäuden (13 gehörten den Protestanten, 3 den Katholiken), 15 Wirtschaftsgebäuden (13 gehörten den Protestanten, 2 den Katholiken), und 58,70 ha Grundfläche – davon 92% gehörten den Protestanten und nur 8% den Katholiken.

<sup>133</sup> Przypomnijmy: 4675,9337 ha (pomiar z 1931 r.); *Gemeindelexikon für den Freistaat...*, s. 43.

<sup>134</sup> Dz. U. RP nr 54 z dn. 31 X 1946, poz. 304, art. 1.